

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXI

BELGRADE
1990

BALCANICA XXI, Beograd 1990, 1—411.

Од осталих прилога *Годишњак* доноси два текста из физичке антропологије: *Живка Микића Нови старчевачки антрополошки налази југословенског Подунавља* и *Живка Микића и Евгенија Хошовског Први резултати па-*

леодемографске анализе у средњовековној некрополи Винча—Бели Брег. Ту је и рад Јозефа Станка *Quelques étymologies fausses*, као и прикази, критике и хроника.

Александар Палавестра

РАДИКАЛИ У СРБИЈИ

Милан Ст. Протић — *Радикали у Србији — идеје и покрет — 1881—1903*. Београд 1990, 252, 8°.

Последњих година наши историчари све чешће посвећују пажњу појави радикализма и радикалној странци код нас. Борбе Станковић је у два студијама изложио животни пут Николе Пашића и његову улогу у току наших ослободилачких ратова. Аутор ових радова на научном скупу поводом стогодишњице тимочке буне одржаном у Зајечару 1983. указао је на Пашићеву мисао о ослобођењу и уједињењу „српске земље“ (радови са скупа штампани су 1986), а Лазар Ракић је приказао живот и рад војвођанског радикалског првака Јаше Томића као и развој радикализма у Војводини. Сад је пред нама наведена студија др Милана Ст. Протића (1957), сарадника Балканолошког института САНУ.

Др Протић је, завршивши Правни факултет у Београду, научни рад започео краћим прилозима из области политичке историје и страначке идеологије, спремајући и докторску тезу на Калифорнијском универзитету у Санта Барбери код професора др Димитрија Борбевећа на катедри за модерну историју и историју Балкана. Тезу је одбранио 1987. и из њеног текста настала је и ова књига. За своје дело је прегледао обимну архивску грађу, објављену и у архивима, у земљи и иностранству, највише у Француској, у јавним установама али и у приватном поседу; затим одговарајућу нашу

и страну литературу (француску и енглеску).

Овако широко захватање грађе омогућило је писцу да открије многе појединости до сада код нас незапажене. Привлачност његове књиге се повећава и тиме што је свој начин излагања ослободио крупних и заморних реченица и нејасних мисли, о чега данас често болују списатељи.

У уводу своје тезе др Протић укратко је приказао раздобља у развоју радикализма у Србији, полазећи од његових идеолошких ознака и начина наступања и као покрета и као политичке организације под називом Радикална странка. Писац уочава три раздобља: 1881—1903. када се странка бори да развије свој рад и постави се према свим догађајима у земљи као и према самовољи два последња Обреновића; 1903—1918. када странка у највећој мери доприноси да се ослободилачки ратови Србије успешно заврше; 1918—1941. када странка губи аутогодишњег вођу Николу Пашића (1921), када странка више није у стању да води главну реч у новој држави и када мора да иде у такве компромисе да се губи и њен лик и њено јединство у стању да води главну реч у својој тези обради само прво раздобље. Ради лакше обраде он то раздобље разбија у четири фазе. Прва фаза је управо предисторија радикалне странке, време од 1870—1881, када се „идео-

лошки љута — како каже аутор — између идеја социјализма, народњаштва и демократије“. То је време делања Светозара Марковића, време у коме се ломи и он при идејном стасању, када се ломе и његови сарадници и идејни настављачи. Од свог оснивања 1881. до 1886. напорном борбом радикална странка се учвршћује и као покрет и као политичка организација, преживљавајући тешке ударе краља Милана као што је онај при гушењу тимочке буне 1883. У трећој фази, до 1894, странка се укључује у редован живот државе, пристаје на сарадњу са либералима у управљању земљом и упиње се да познати устав из 1888. добије што више радикалских отисака. После овога, све до промене на престолу 1903, радикална странка заостаје у својим наступањима, Пашић и Коста Таушановић се разилазе, а Пашић поводом Ивањданског атентата на краља Милана доживљава познато и политичко и морално посртање.

У тражењу извора радикализма у Србији др Протић је прво обратио пажњу развоју радикализма у западној Европи и у томе сагледавао како је то текло у Србији. Ми смо обично, говорећи о иступању Светозара Марковића и његових следбеника, најранијим нашим носиоцем радикализма, прво полазили од оних налета нових идеја са руске стране. Међутим, др Протић је, идући за траговима европског радикализма, нашао да ти трагови у српском радикализму много долазе и са запада и управо је то оно што у Протићевој тези треба истаћи. Др Протић се највише задржао на радикализму у Енглеској и Француској. Он се ту посебно зауставља на Церемји Бенхаму (1748—1832), Џемсу Милу (1773—1836), Џону Стјуарту Милу (1806—1873) и Џозефу Чемберлену (1836—1914). Говорећи о француском радикализму писац се прво задржао на Кондорсеу из доба француске револуције и јакобинском уставу (1793). Пратећи даљи развој идеје радикализма писац наглашава да се реч „ра-

дикализам“ у Француској први пут јавља већ 1832. Затим се зауставља на Лују Блану и на Александру Огисту Ледри-Ролену, који је тако снажно подвукао значај приватне својине и који је основне идеје радикализма предао најзаслужнијем француском радикалу Клемансоу. Аутор се дуже задржава у изношењу важнијих ставова француских радикала да би их после потражио и код српских радикала и тиме указао на везу између ова два радикализма. Ипак, др Протић остаје обзирив и каже: „Готово је немогуће открити прецизне путеве којима су идеје француског Радикализма стигле до првака Народне радикалне странке у Србији“, чији су страначки прваци боравили у Француској, говорили француски и примали француску радикалну штампу.

Упоређујући радикализам у Француској и Србији Протић је указао на њихову социјалну подлогу, историјску основу а и на разлику међу њима. Код српског радикализма пада у очи његова сељачка изворност и подлога, али и монархизам, мада се водила љута борба између радикала и монарха све до 1903.

У одељку „Особине политичког радикализма у Србији“ др Протић је користио већ познате за кључке из предратне и поратне наше литературе, али је ту дао и нове закључке полазећи од архивских извора, а нешто и од онога што је после рата писано о томе у иностранству (Слободан Јовановић и Милан Гавриловић о Н. Пашићу). Исто се уочава и у одељку „Састав и устројство радикалне странке“.

У одељку „Воби радикалне странке“ дати су ликови Николе Пашића, Пече Тодоровића, пишчевог прадеде Стојана Протића и Милована Миловановића. То нису уобичајене биографије, већ више литерарне а мање историчарске скице ликова ових људи као партијских личности, као друштвених и политичких радника и ималаца посебних ставова у средини и времену у коме су израсли и у коме су делали.

Одељак „Табеле и прилози“ садржи табеларне прегледе социјалног састава чланова радикалне странке и више краћих француских текстова које је аутор користио тражећи везе између француског и српског радикализма. Свакако, требало је да аутор у прилозима објави и цео програм радикалне странке из 1881.

Садржини књиге др Протића ништа нисмо приговорили, али бисмо то учинили оној њеној „техничкој“ страни: неуједначено навођење испод линије (нарочито код чланака из новина); подвођење и архивске грађе под

библиографију; употребљене књиге и чланци у овој књизи не могу се звати „библиографијом“, јер библиографија има карактер *свеопштег* списка штампаних књига и чланака а не *појединачних наслова*. У нашој историографији најчешћа је пракса употребе овог наслова: Извори и литература.

На крају бисмо зажелели да др Протић што пре настави приказ делатности радикалне странке Србије после 1903.

Јеремија Д. Митровић

ЈЕРМЕНИ У ИСТОРИЈИ

Esat Uras, The Armenians in History and the Armenian Question (Јермени у историји и јерменско питање), Истанбул 1988, 1048

Када је реч о јерменском народу, познато је да је он, ако изоставимо ССР Јерменију, расељен по целом свету, а добрим делом и по балканским земљама, док је својом штампарском делатношћу био повезан и са српском културом. Као хришћански народ, као први који је прихватио хришћанство, и то још 301. године (док је хришћанство у Римској империји дозвољено тек дванаест година касније, тј. 313), он је у каснијим вековима био изложен прогону од стране исламских народа, у првом реду Османлија, у чију је територију био дуго укључен. Прогони које је претрпео трајали су дуго, а посебно су одјекнули у вези с депортацијом (што се граничило с геноцидом) која је извршена 1915. године, а о којој је швајцарски књижевник Франц Верфел написао роман *Musa Dag (Мојсијев Брег)*. Роман је одјекнуо широм света и био преведен и код нас. Залажући се за судбину Јермена и наглашавајући — бар како се може видети на више страница ове књиге —

да су они били жртве одребене власти, а не турског народа, аутор је несумњиво и успео да да посебну вредност овом књижевном и документарном делу.

Међутим, књига коју данас приказујемо представља турски увид у поменућу депортацију која је лишила огроман број Јермена и живота и имовине (што је у читавој књизи само једна епизода), али и преглед целе јерменске историје и јерменског питања кроз векове, као и тероризма коме су Јермени нужно прибегавали.

Истичући да је реч о поновном, проширеном и допуњеном издању књиге која је први пут угледала светло још 1953. године, нагласимо да се нећемо упуштати ни у какве оцене сем што ћемо указати неке странице које, у правно-државном смислу, заслужују пуну пажњу, иако се из чисто хуманог аспекта не могу оправдавати. Суштина је у томе што је један стари индоевропски народ, који је вековима имао посебну државу или државе, напослетку, захваљујући историјским приликама, по-